

A.QOSIMOV, M.QOSIMOVA MUALLIFLIGIDAGI “INGLIZCHA-O‘ZBEKCHA-RUSCHA, O‘ZBEKCHA-INGLIZCHA-RUSCHA” ANATOMIK TERMINLAR LUG‘ATINING TUZILISH TAMOYILLARI

Sh.S.Ruzimov – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: terminologiya, polisemiya, ma‘nodosh, anatomik, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy.

Ключевые слова: терминология, полисемия, синоним, анатомический, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный.

Key words: terminology, polysemy, synonym, anatomic, principles, critically, recommendations, work out, whole system, scientific.

Hozirgi kunda terminologik so‘zlarni oddiy izohli yoki boshqa turdagi lug‘atlardan topish qiyin yoki, umuman topib bo‘lmaydi. Bu esa o‘z navbatida terminologik ya‘ni ma‘lum soha doirasidagina ishlatiladigan so‘zlarni o‘z ichiga qamrab olgan lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi.

Bugun aynan Azimjon Qosimov va Muattar Qosimovalarning muallifligidagi respublikadagi ilk terminologik lug‘atlardan hisoblanmish qo‘llanmani tahlil qilishga bel bog‘laymiz. Bir qarashda oson ko‘ringan bu lug‘atni o‘rganish jarayonida shunga amin bo‘lish mumkinki, qo‘llanma yaratilishiga salmoqli kuch, sabr va soha hodimlari, olimlar bilan alohida hamkorlik talab qilingan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Lug‘atni ko‘rib chiqar ekanman, mualliflar o‘z ishinig uddasidan chiqa olganligiga guvoh bo‘ldim.

Lug‘at uch tilda inglizcha, o‘zbekcha va rus tilidagi muqobillari bilan berilgan va shu bilan bir qatorda “o‘zbekcha - inglizcha - ruscha” muqobilida ham 4500 dan ortiq anatomik tushunchalar berilgan. Lug‘at maqolachalari alifbo tartibida joylashtirilgan. Kitob boshida uchta tilning ham alifbosi keltirilgan. O‘zbek tili (kirill yozuvida, A. B. B...X), ingliz tili (A. B. C...Z), rus tili (A. B. B...ъ) ko‘rinishida.

O‘zbek, rus va yoki ingliz tilidagi ikki va ko‘p tilli lug‘atlar talaygina. Ammo ularning ko‘pchiligi o‘rganilayotgan tilning kundalik hayotda ishlatiladigan so‘zlardan tashkil topgan. Aynan A. Qosimov va M. Qosimovalarning ushbu lug‘ati boshqa lug‘atlardan farqli o‘laroq tibbiyot sohasidagi terminlarning boshqa tillardagi muqobilini ochib berish bilandir. Ushbu lug‘at tibbiyot sohasidagi jamiyki talabalar, kollej va maktab o‘quvchilari, tibbiyot sohasida ilmiy ish olib borayotganlar va albatta, shifokorlarga ham anchayin foydali.

Lug‘at maqolachalari alifbo tartibida berilgan va so‘zlarning muqobili uchun qo‘yilgan birinchi tili ingliz tili va kitob yarmidan boshlab o‘zbek tilidagi maqolachalar ajralib turishi uchun qora rang bilan ajratib qo‘yilgan.

Joiz deb o‘tilgan joylarda atamalarining ruscha va o‘zbekcha muqobilining yonida og‘ma harflar yordamida so‘zlarga izoh berib ketilgan. Bu o‘z navbatida lug‘atning sohani endi o‘rganayotgan talabalar uchun yanada samarador ishlashiga imkon yaratadi.

Masalan: **amebocyte** – амебоцит (*адашган хужайра*) – амебоцит [1:8]

Ba‘zi so‘zlarning ma‘nolarini yanada yoritib berish uchun ushbu so‘z qatnashgan iboralar berilgan.

Masalan: **arch** – гумбаз ...

arch of foot – оёқ панжа гумбази – свод стопы [1:11]

So‘zlarning boshqa tillardagi muqobili berilganda, masalan o‘zbek tilidagi muqobili berilganda uning ko‘p ma‘noliligi aks ettirilib so‘zlarning boshqa tillarda bir necha ma‘noni anglatilishi 1), 2), 3) holatida havola qilib ketilgan.

Masalan: **articulation** – 1) бўғим, диартроз, синовиал битишма; 2) битишма, зичлашма (тиш қаторларида); 3) артикуляция – 1) сустав, диартроз, синовиальная соединение; 2) смыкание; 3) артикуляция [1:12]

Ma‘nodosh (sinonim) so‘zlar qatori keng yoritilib berilgan.

Ko‘p ma‘noli so‘zlar juda ko‘p ishlatilgan va har bir ma‘no yozilib ketilgan. Shu bilan birga ko‘p hollarda bir so‘zning turli xil atamalar bilan qo‘llanilish holatidagi so‘z

yozilib, yonida () belgisi ichida uning boshqacha nomlanishi berilib ketilgan.

Masalan: **веноз қон** – black (blue) blood – венозная кровь [1:104]

Ko‘p hollarda so‘zlarning muqobili berilganda (asosan, o‘zbekchasida) uning rasmiy shakli va shu bilan bir qatorda aholi tushunadigan so‘z shaklida ham og‘ma harflarda berilib ketilgan. Bu esa lug‘at tuzishdagi yana bitta yutuqdan dalolat beradi.

Masalan: **olfactory region** – хид билиш соҳаси (*бурун ишлиқ пардаси*) – обонятельная область [1:69].

Ba‘zi anatomik so‘zlar faqat maxsus a‘zolargagina ishlatilishi mumkin. Ushbu lug‘atda esa aynan qaysi tana a‘zosi uchun ishlatiladigan so‘z ekanligi () belgisi ichida og‘ma harflar yordamida ta‘kidlanib o‘tilgan.

Masalan: **philtrum** – лаб нови (*бурун остидаги*) – губный желобок, подносовой желобок

plexus – чигал (*нерв ёки томирники*) – сплетение [1:63].

Ko‘plik shaklda kela oladigan atamalar so‘z yonida () belgisi ichida “қўп.” so‘zidan keyin berilib ketilgan: **plexus-** (*қўп. plexuses*), **pollex** (*қўп. pollicis*)

Shu bilan bir qatorda shuni aytib o‘tish joizki, qo‘llanmada lug‘atning asosiy shartlaridan bo‘lmish transkripsiya berilmagan. Bu esa o‘z navbatida to‘g‘ri talaffuz qilish bilan bog‘liq muommolarni keltirib chiqaradi. Lug‘atdagi har bir maqolachadan keyin uning o‘qilish (transkripsiyasi)ini havola qilib ketilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Masalan, **apex** [‘ei.peks] *noun* [C] *plural apexes* or

apices – 1) чўкки, 2) ўпка чўккиси, 3) тиш илдиизи чўккиси – 1) верхушка, 2) верхушка лёгкого, 3) верхушка корня зуба.

Ushbu lug‘atda so‘zlarning qaysi so‘z turkumiga kirishi ham berilib ketilmagan. Terminologik lug‘atlarida ko‘pincha ot va sifat so‘z turkumiga oid so‘zlar beriladi. Buni ma‘lum qilishda mualliflar sal boshqacharoq yo‘ldan foydalanishgan. Ot so‘z turkumida kelgan so‘zni o‘z holda qo‘yib aynan shu otdan yasalgan sifat ham yonida alohida berilib ketilgan. Va o‘zbekcha muqobilidan keyin uchta nuqta qo‘yilib ‘-i, (-si)’ kabi qo‘shimchalar qo‘yilib ketilgan.

Masalan, **zygoma** – 1) ёноқ суяги; ...

zygomatic – ёноқ ... -и (-си) – скуловой [1:92]

Bu holat lug‘at o‘rganuvchiga bir qarashda ozgina tushunmovchilikni yuzaga keltiradi.

A.Qosimov va M. Qosimovaning tuzgan lug‘atining ijobiy taraflari:

Ba‘zi so‘zlarning ma‘lum bir birikmalar bilan maxsus ishlatilish hollarida takrorga yo‘l qo‘yilgan ya‘ni har bir ibora bilan qo‘llanilishi uchun so‘zni yana va yana takror yozilavergan. Takrorning oldini olish maqsadida ko‘plab lug‘atlardan andoza olgan holda takrorlanuvchi so‘z o‘rniga ‘~’ belgisi qo‘yib ketilsa maqsadga muvofiq bo‘lard.

Masalan: **apex** – чўкки, ~ **of fand-** тиш илдиизи чўккиси, ~ **of heart** – юрак чўккиси

bulb – пиёзча-луковица, ~ **of aorta** – аорта пиёзчаси – луковица аорты, ~ **of eye** – қўз соққаси – глазное яблоко, ~ **of penis** – сийдик чикариш канали пиёзчаси – луковица мочеиспускательного канала.

Qo‘llanmada tilning eng kichik yoki ahamiyatsiz birligi bo‘lib ko‘ringan qismi ham keltirilib o‘tilmasa ba‘zi muommolarga sabab bo‘lishi mumkin. Yana bir ko‘zga

ko'rinarli kamchiliklardan biri shuki A.Qosimov va M.Qosimovning lug'atida mundarija berilmagan.

Kitob yarmidan boshlab "o'zbekcha - inglizcha - ruscha" lug'at berilib ketilgan. Mundarijani foydali taraflaridan biri shuki biron bir terminni izlashda vaqtni tejashda yordam beradi.

Ushbu bo'limda berilgan deyarli barcha o'zbek tilidagi lug'at maqolachalarida avvalgi tartib ya'ni ma'nodoshlik tartibi saqlab qoling. Bir taraftan olib qaraganda bu yaxshi lekin lug'at maqolachasida bitta inglizcha so'zning bir necha o'zbek tilidagi muqobili berilib ketilmasligi aksincha o'z holda alifbo tartibida o'z navbatini kelganda yozil ketilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Lug'atda quyidagicha berilgan:

1) бoш мия; 2) интеллект; акл, аклий қобилият, акл-идрок - brain- 1) головoй мoзг; 2) интеллект; ум; умственные способности; разум.

Bu yerda birinchi o'zbekcha so'z turibdi agar foydalanuvchi aynan "bosh miya" so'zini emas balki "acl"

Adabiyotlar

1. "Inglizcha - o'zbekcha - ruscha, o'zbekcha - inglizcha - ruscha" A. Qosimov, M. Qosimova (Maxsus muharrir: filol. fanlari doktori, professor R. Doniyorov, Taqrizchilar: tibbiyot fanlari doktori, professor N. H. Shomirzayev, filol. fanlari nomzodlari: S. S. Kim, Z. Mirahmedova, Dotsentlar: O. Mo'minov, E. D. Murodova, K. Nabiyevalar bilan hamkorlik asosida) tuzilgan anatomik terminlar lug'ati 2006-yil Toshkent "Mehrigiyo" nashriyoti O'z.R.F.A. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Ilmiy kengashi maslaxati bilan nashr qilingan.

2. Shavkat Butayev "inglizcha-o'zbekcha". (80000 so'z va ibora) "O'QITUVCHI" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. -Toshkent: 2013.

3. Ulug'bek Isaqov, Mansur Rahimov, Burxon Sobirov, Sanjar Temirov, Shavkat Isaqov "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (20000 so'z va fe'lli birikma) "Yangi asr avlodi" nashriyot-matbaa markazida tayyorlangan. "Yoshlar matbuoti" bosmaxonasida bosilgan. -T.: 2005.

4. Akbar Kholmurodov, R. Azizov INGLIZCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT (20 mingga yaqin so'z va ibora). -Toshkent: «Tamaddun», 2012. 504-b.

5. Jo'rayev Lutfullo Husanovich "inglizcha-o'zbekcha" lug'at (8000 so'z). -Toshkent: "Davir" 2013.

6. Sanjar Nazarov, Feruza Nazarova, Nigora Adizova, Dilbar Poltayeve. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (35000 so'z va ibora). -T.: "Niso Poligraf". 2013.

7. Mirzarahimova M., Poltayeve D. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (15000 so'z va ibora). -Toshkent: "Akademnashr". 2014.

8. Raxmonov G'., A'zamov A., Kadirbekova D. "Inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (15000 so'z va ibora). -Toshkent: "Talqin", 2014.

REZYUME. Maqolada inglizcha-o'zbekcha-ruscha (A. Qosimov, M. Qosimova) lug'at tuzilish tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi va yutuq va kamchiliklarini misollar bilan ko'rsatgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследованы принципы составления англо-узбекско-русского (А. Косимов, М. Косимова) словаря, показаны его преимущества и недостатки на примерах и выработаны практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей следующего поколения.

SUMMARY. In this article compiling principles of English-Uzbek-Russian (A. Qosimov, M. Qosimova) dictionary were investigated and shown its advantages and disadvantages with examples Practical recommendations are presented for improving compiling principles of the next generation of dictionaries were worked out.

ЎЗБЕК-ҚОЗОҚ ДИАЛЕКТАЛ ФРАЗЕМАЛАРИНИНГ ТАРКИБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Б.Н.Сайфуллаев - мустақил тадқиқотчи

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети

Tayanch so'zlar: frazeologiya, lug'at, semantika, dialekt, ibora, paradigma, komponent.

Ключевые слова: фразеология, лексика, семантика, диалект, фраза, парадигма, компонент.

Key words: phraseology, vocabulary, semantics, dialect, phrase, paradigm, component.

Кириш. Диалектал фразеологизмларнинг маъно таркиби, маъно тараккиёти, ҳосил бўлиш йўллари кабилар ўз тадқиқотчиларини ханузгача кутмоқда. Шундай экан, диалектал фразеологизмларни монографик йўсинда тадқиқ этиш эса тилшунослик учун муайян аҳамият касб этади.

Ўзбек ва қозоқ тилшунослигида диалектал фразеологизмларни тадқиқ қилиш назарий ва амалий жиҳатдан долзарб аҳамиятга эга масалалардан биридир. Бугунги кунда фразеологик бирликлар келиб чиқиши жиҳатидан жуда қадимий бўлса-да, уларни илмий ва амалий тадқиқ этиш нисбатан ёш ҳисобланади.

Фразеология фан сифатида фразеологик бирликларнинг ўзига хос хусусиятлари бошқа тил бирликлари сатҳидаги ўрнини белгилайди, тилнинг бошқа бирликлари билан ўзаро алоқасини аниқлайди, шунингдек, фразеологик бирликларнинг семантик, структурал-грамматик, эмоционал-экспрессив, услубий моҳиятини, нутқда қўлланишнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни таснифлаш, фразеологик бойлиқнинг манбалари ва уларни янада бойитиш йўллари тадқиқ этади [5:21].

Асосий қисм. Кейинги йилларда ўзбек ва қозоқ адабий тили фразеологияси бўйича кўпгина илмий

so'zining inglizcha muqobilini bilmoqchi bo'lsa albatta uni alifbo tartibi bo'yicha "A" harfi qatorini izlaydi natijada izlagan so'zini topa olmasligi aniq. Ushbu muammolar "idrok", "aqliy qobiliyat" so'zlarida ham kelib chiqishi tayin. Agar "acl" so'zini "A" harfi qatoriga yozsa va unga "-ga qaralsin" so'zi bilan "brain" so'ziga havola qilib qo'ysa yanada qulayroq bo'ladi. Ya'ni: **акл** - **brain** ga qaralsin, **аклий қобилият** - **brain** ga qaralsin kabi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, lug'atdagi ba'zi kamchiliklarga qaramasdan qo'llanma yillar davomida o'z foydalanuvchilariga ega va shuni aytib o'tish joizki filologiya fanlari doktori, professor R. Doniyorov shunday ta'kidlagan: "Lug'atda atigi 4500 ta anatomik termin va ularning o'zbekcha, ruscha va inglizcha tarjimalari o'z ifodasini topgan. Vaholanki, amalda odam 20 mingga yaqin katta-yu kichik a'zoldan tashkil topgan. Insonning birgina skeleti 200 dan ortiqroq suyaklardan iborat. Shunday ekan kelajakda ushbu sohadagi lug'atlarning yanada yirikroq hajmdagilarining tuzilishi tarafdorimiz, albatta".

1. "Inglizcha - o'zbekcha - ruscha, o'zbekcha - inglizcha - ruscha" A. Qosimov, M. Qosimova (Maxsus muharrir: filol. fanlari doktori, professor R. Doniyorov, Taqrizchilar: tibbiyot fanlari doktori, professor N. H. Shomirzayev, filol. fanlari nomzodlari: S. S. Kim, Z. Mirahmedova, Dotsentlar: O. Mo'minov, E. D. Murodova, K. Nabiyevalar bilan hamkorlik asosida) tuzilgan anatomik terminlar lug'ati 2006-yil Toshkent "Mehrigiyo" nashriyoti O'z.R.F.A. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Ilmiy kengashi maslaxati bilan nashr qilingan.

2. Shavkat Butayev "inglizcha-o'zbekcha". (80000 so'z va ibora) "O'QITUVCHI" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. -Toshkent: 2013.

3. Ulug'bek Isaqov, Mansur Rahimov, Burxon Sobirov, Sanjar Temirov, Shavkat Isaqov "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (20000 so'z va fe'lli birikma) "Yangi asr avlodi" nashriyot-matbaa markazida tayyorlangan. "Yoshlar matbuoti" bosmaxonasida bosilgan. -T.: 2005.

4. Akbar Kholmurodov, R. Azizov INGLIZCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT (20 mingga yaqin so'z va ibora). -Toshkent: «Tamaddun», 2012. 504-b.

5. Jo'rayev Lutfullo Husanovich "inglizcha-o'zbekcha" lug'at (8000 so'z). -Toshkent: "Davir" 2013.

6. Sanjar Nazarov, Feruza Nazarova, Nigora Adizova, Dilbar Poltayeve. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (35000 so'z va ibora). -T.: "Niso Poligraf". 2013.

7. Mirzarahimova M., Poltayeve D. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (15000 so'z va ibora). -Toshkent: "Akademnashr". 2014.

8. Raxmonov G'., A'zamov A., Kadirbekova D. "Inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (15000 so'z va ibora). -Toshkent: "Talqin", 2014.

REZYUME. Maqolada inglizcha-o'zbekcha-ruscha (A. Qosimov, M. Qosimova) lug'at tuzilish tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi va yutuq va kamchiliklarini misollar bilan ko'rsatgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследованы принципы составления англо-узбекско-русского (А. Косимов, М. Косимова) словаря, показаны его преимущества и недостатки на примерах и выработаны практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей следующего поколения.

SUMMARY. In this article compiling principles of English-Uzbek-Russian (A. Qosimov, M. Qosimova) dictionary were investigated and shown its advantages and disadvantages with examples Practical recommendations are presented for improving compiling principles of the next generation of dictionaries were worked out.

тадқиқотлар қилинди, бир неча фразеологик ва фразеологик изоҳли луғатлар яратилди, номзодлик ва докторлик диссертациялар ёқланди [9:97]. Лекин шевалар лексикасининг узвий қисми бўлган ва халқ орасида кўплаб ишлатиладиган фразеологик ибораларни ўрганиш олимларимиз этиборидан четда қолиб келмоқда. Бу борада шевашунос олимларнинг айрим илмий мақолаларини кўрсатиш мумкин.

Шевалардаги фразеологизмларни ўрганиш, биринчидан, халқимизнинг тил бойлигини ва жавахирларини йиғиш бўлса, иккинчидан, қардош ўзбек ва қозоқ адабий тилида мавжуд бўлган фразеологик ва идиоматик бирикмаларнинг келиб чиқиши, уларнинг туб маъноларини аниқлашда ёрдам беради ҳамда ўзбек-қозоқ шевалари луғатини тузишда амалий аҳамият касб этади.

Қозоқ тилининг фразеологик бириклари таркибида диалектал иборалар билан бир қаторда адабий тилда учрайдиган ва учрамайдиган шева сўзлари ҳам мавжуд. Диалектал сўзлар каби диалектал фразеологизмлар ҳам универсал эмас, фақат маълум бир маҳаллий ҳудудга хослари ҳам бор. Адабий тилдаги фразеологик бириклар шу тилда сўзловчилар учун умумийдир. Диалектал фразеологизмларнинг қўлланиш доираси эса чегараланган.